

TERMINOLOGICKÝ SLOVNÍK K PŘEDMĚTU HOSPODÁŘSKÉ DĚJINY (5HD200)

Slovník vznikl v rámci projektu IRS Inovace didaktických pomůcek k předmětu Hospodářské dějiny 5HD200 č.14/2015, jehož řešitelský tým tvořili členové Katedry hospodářských dějin NF VŠE v Praze.

Je třeba upozornit, že pojmy nejsou vysvětlené vyčerpávajícím způsobem. Jejich výběr a definice odpovídají obsahu a pojetí přednášek úvodního kurzu z hospodářských dějin 5HD200 Hospodářské dějiny. Terminologický slovník je určen především pro studijní a výukové účely výše uvedeného předmětu, nikoli jako univerzální výkladový slovník. Neprošel jazykovou ani redakční úpravou.

13. PŘEDNÁŠKA

Vývoj hospodářství Československa (1945–1989).

Akční program KSČ

– dokument vydaný Komunistickou stranou Československa v dubnu 1968, znamenající vrchol politických, společenských a ekonomických reforem socialistického zřízení. V ekonomické oblasti se měly mimo jiné využívat některé tržní principy, plán měl mít pouze orientační účel, měla být umožněna hospodářská soutěž, podporovány soukromé živnosti a další. Po invazi vojsk zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968 byl Akční program KSČ postupně opouštěn.

Benešovy dekrety (Dekrety prezidenta Československé republiky)

– jelikož ještě nebyla ustanoveno těleso zákonodárné moci – Národní shromáždění – byla vládní politika Československa uskutečňována pomocí dekretů prezidenta republiky Edvarda Beneše. Prezident mohl vydávat předpisy, které měnily, rušily nebo nahrazovaly zákony. Pro vydání dekretu bylo třeba návrhu vlády a podpisu prezidenta a premiéra, případně příslušného ministra. Od roku 1940 do roku 1945 jich bylo vydáno 42.

Centrálně plánovaná ekonomika

– ekonomický systém, v němž hraje významnou roli centrální plán sestavovaný státními orgány. Plán má povahu příkazu, direktivy a stát jím tak řídí ekonomiku. V socialistických ekonomikách nahrazoval roli trhu a tržních mechanismů, měl zpravidla platnost pět let. Bylo v něm určeno, co a jak se bude vyrábět, vývoj všech cen a mezd, alokace ekonomických zdrojů, investic. Vlastnictví výrobních faktorů bylo kolektivní. Důraz byl kladen zejména na rozvoj těžkého průmyslu na úkor spotřebních odvětví. Československá ekonomika byla centrálně plánována mezi lety 1949–1989.

Černý trh

– neoficiální trh se zbožím a službami, které nejsou k dostání na běžném trhu. Trh není regulován státem. Obchodované zboží a služby, nejčastěji drogy, zbraně, nejsou zdaněny. V centrálně plánované ekonomice se jednalo i o zboží dlouhodobé spotřeby, zahraniční měny, bony (viz Tuzex) a další nedostatkové artikly.

Dvouletý hospodářský plán

– hospodářský plán v Československu v letech 1947–1948, jehož cílem byla obnova a poválečná rekonstrukce Československa. Průmyslová výroba měla být zvýšena o jednu desetinu. Podporovány měly být zejména ekonomicky slabší oblasti Československa, dokončeno osidlování pohraničí Čechy a Slováků a vytvořeny podmínky pro zrušení přídělového systému. Jednalo se o první direktivní plán v Československu.

Kolektivizace

– proces přeměny soukromého vlastnictví zemědělské půdy na vlastnictví kolektivní za účelem vytvoření co největších orných ploch a koncentrace majetku. Tento proces byl typický pro centrálně plánovanou ekonomiku v zemích východního bloku. Probíhal také v Československu od roku 1949 do 50. let 20. století. Zpočátku byla půda předávána soukromými zemědělci do rukou jednotných zemědělských družstev nebo státních statků dobrovolně, později však pod různými formami nátlaku. Členové družstva společně obdělávali pole a rozdělovali si zisk. Následně ale družstva plně přešla pod správu státu a jeho členové ztratili nárok na vyplácení podílu z vložené půdy. Po zániku socialismu v roce 1989 se družstva rozpadla nebo hospodařila jako soukromé subjekty.

Konsolidační program

– program Komunistické strany Československa z počátku 70. let 20. století mající za cíl socialisticky konsolidovat hospodářství a společnost, podle Komunistické strany negativně ovlivněné reformami z druhé poloviny 60. let 20. století. Centrální plánování bylo posíleno. Stejně tak úloha Komunistické strany ve společnosti a ekonomice byla upevněna. Byl schválen na dva roky a znamenal počátek období normalizace.

Košický vládní program

– dokument definující priority československé vlády pro poválečné období, schválen v dubnu 1945 v Košicích (resp. v březnu v Moskvě). Mezi hlavní body politiky po válce patřilo obnovení národního hospodářství, znárodnění klíčových, strategických podniků, zkonfiskování majetku Němců, Maďarů, kolaborantů a zrádců, zavedení národních správ, vytvoření nové sociální politiky, provedení pozemkové reformy a další.

Měnová reforma z roku 1945

– československá reforma z listopadu 1945 s cílem snížit peněz v oběhu a zavést československou korunu. Dříve se jako platidlo používaly protektorátní koruny, prvorepublikové koruny nebo říšské marky. Tyto peníze byly všechny do hodnoty 500 Kčs vyměněny v poměru 3:1 za československé koruny natištěné v Anglii. Obnosy nad 500 Kčs byly složeny na tzv. vázané vklady. S těmito vklady nebylo možné nakládat až do roku 1953, kdy byly bez náhrady zrušeny.

Měnová reforma z roku 1953

– reforma měny uskutečněná v Československu v červnu 1953. Mezi její hlavní cíle patřilo odčerpání přebytečné hotovosti z peněžního oběhu, odstranění majetku nabytého za války, zrušení přidělového systému a černého trhu a zavedení „nové měny“ československé koruny. Předložená hotovost do 300 Kčs byla vyměňována v poměru 5:1 k nové měně a v poměru 50:1 v hodnotě nad 300 Kčs. U vkladů se výměnné poměry odlišovaly podle výše uložené částky od 5:1 u 5000 Kčs do 30:1 u částky nad 50000 Kčs. Zároveň byly anulovány vázané vklady (vytvořené v rámci měnové reformy z roku 1945) a zrušeny dluhy státu a domácí cenné papíry. Uskutečnění měnové reformy bylo do jisté míry očekávané, ale zároveň i překvapivé. Setkala se značným odporem obyvatelstva, který byl tvrdě potlačen. Znamenala značné znehodnocení vkladů, pokles kupní síly obyvatelstva a jeho životní úrovně. V roce 1954 bylo Československo vyloučeno z Mezinárodního měnového fondu, jelikož reformu dopředu nekonzultovalo.

Národní fronta Čechů a Slováků

– sdružení československých politických stran, které nekolaborovaly s nacistickým režimem, založené za účelem převzetí politické moci po druhé světové válce. Její existence byla dohodnuta ke konci druhé světové války mezi exilovou vládou, prezidentem Edvardem Benešem a moskevským vedením Komunistické strany Československa reprezentovaným Klementem Gottwaldem. Byly v ní Komunistická strana Československa s rozhodujícím vlivem, Česká strana národně sociální, Československá strana lidová, Československá sociální demokracie, na Slovensku pak Komunistická strana Slovenska, Demokratická strana. Voleb v roce 1946 se mohly účastnit pouze strany v ní sdružené. V poválečných letech realizovala Košický vládní program. Komunistická strana ji po únoru 1948 využila pro snadnější převzetí moci. Ačkoli nadále se vláda nazývala vládou Národní fronty, došlo v ní ke změnám. Československá sociální demokracie byla nuceně sloučena s KSČ, ostatní strany byly zbaveny své úlohy a měly nulový význam. Byly do ní začleněny všechny veřejné společenské organizace. Svoji činnost ukončila v roce 1990.

Normalizace

– období návratu k tradiční socialistické společnosti a centrálně plánované ekonomice v 70. letech (a částečně v 80. letech) 20. století v Československu, po pokusech o demokratizaci a liberalizaci v druhé polovině 60. let. Klíčovou postavou byl čelní představitel Komunistické strany Gustáv Husák. Postupně byly rušeny reformy v oblasti politického života, byla utužena cenzura, zapovězena kritika režimu. V oblasti ekonomiky byla zahájen obrat k centrálnímu plánování, zavedena protiinflační politika a restrikce úvěrů spolu s podporou vývozu. Byl kladen větší důraz na roli Komunistické strany Československa. Po celou dobu normalizace byly přítomny sovětské jednotky. Na odpor proti normalizaci se postavil disent. Byl vypracován protestní dokument Charta 77, v samizdatu vycházely knihy nebo jiné tiskoviny cenzurou zakázané. Vyvinula se pseudokonzumní společnost, kdy se mírně zvýšila nabídka spotřebního zboží (i ze Západu), byly podporovány mladé rodiny s dětmi, zlepšila se dostupnost bydlení díky výstavbě panelákových bytů.

Populační boom (Husákovy děti)

– silná populační vlna lidí narozených na počátku 70. let 20. století v Československu. V té době byl vůdčí postavou Komunistické strany Československa její tajemník Gustáv Husák. Důvodem pro vyšší porodnost byla státní propulační politika, kdy byly k dispozici levné novomanželské půjčky, nové bydlení a rozvoj pseudokonzumní společnosti (viz normalizace).

Pozemková reforma po druhé světové válce

– druhá etapa pozemkové reformy realizované v letech 1919–1938, tato etapa se týkala období 1945–1948. Byla vyvlastněna, zestátněna nebo přerozdělena především zemědělská půda. Byla provedena vydáním dekretem prezidenta republiky, týkala se pozemků Němců, Maďarů, kolaborantů a zrádců. Půda byla rozdělena mezi maloročníky a další drobné zemědělce nebo ponechána ve vlastnictví státu. V roce 1947 proběhla její revize. V roce 1948 a 1949 byla vykupována veškerá půda nad 50 ha, půda spekuláční a půda církevní. Zemědělské pozemky se rozdělovaly mezi zájemce, v konečné fázi se však předávaly státním statkům a zemědělským družstvům.

Pražské jaro 1968

– období politického uvolnění v roce 1968 v Československu. Na počátku ledna 1968 byl do čela Komunistické strany Českoslovenka zvolen proreformní komunista Alexander Dubček, který se zároveň stal vedoucí postavou reformem. Došlo k procesu demokratizace, liberalizace, uvolnění cenzury, obnovení svobody slova, kritice komunistického režimu. Vedoucí úloha Komunistické strany však měla být zachována. Období „socialismu s lidskou tváří“ bylo v podstatě ukončeno vpádem vojsk zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Alexander Dubček byl nahrazen Gustávem Husákem v dubnu 1969, začalo období normalizace a reformy zavedené v roce 1968 byly zrušeny.

Rozsypalova reforma

– pokus o reformu centrálně plánované ekonomiky v Československu mezi lety 1948–1962. Kvůli chronickým problémům s produktivitou práce byla navržena Kurtem Rozsypalem, komunistickým politikem a ekonomem, reforma, která měla za cíl podpořit zainteresovanost pracovníků a podniků samotných na jejich výrobě. Byla omezena centralizace řízení a byla zrušena oborová ministerstva. Za účelem větších investic a projektů a dosažení úspor se socialistické podniky sdružovaly do výrobně-hospodářských jednotek. Podstata centrálně plánované ekonomiky a centrální plánování však nebyly ohroženy a zvýšení produktivity a efektivity nebylo dosaženo. V souvislosti se zhoršením hospodářského vývoje na počátku 60. let 20. století se od reformy ustoupilo.

Sametová revoluce

– politické změny v Československu mezi listopadem a prosincem 1989, které vedly k pádu komunistického režimu a následnému přechodu k demokratickému zřízení. Pád komunistického režimu vedl v ekonomické oblasti k transformaci z centrálně plánovaného hospodářství na tržní ekonomiku. K revoluci vedl jak postupný rozpad východního bloku, oslabení pozice Sovětského svazu, tak také dlouhodobá nespokojenost obyvatelstva s politickými a ekonomickými podmínkami. Jednalo se o revoluci bez násilí nebo obětí na životech s výjimkou demonstrace ze dne 17. listopadu 1989, která byla tvrdě potlačena Veřejnou bezpečností. Velkou roli v organizování revoluce měly studentské organizace.

Šedá ekonomika

– neoficiální, stínová ekonomika, jedná se o ekonomické činnosti a vztahy, které porušují etické, společenské, obchodní a morální normy, zároveň z nich může plynout příjem, který ale není zdaněn. Díky existenci šedé ekonomiky dochází k daňovým únikům a hospodářským ztrátám. Jedná se o široké spektrum činností, konkrétně například o domácí práce, ale také korupci, práci na černo (tzv. melouchy). Jedná se o činnosti těžko postižitelné, na hraně zákona. Byla velmi rozvinuta mimo jiné v zemích s centrálně plánovanou ekonomikou.

Šikova reforma

– pokus o reformu centrálně plánované ekonomiky v Československu mezi lety 1965–1969. Její hlavní zásady byly shrnuty v dokumentu Zásady zdokonalené soustavy řízení, který byl vypracován týmem komunistických ekonomů pod vedením Oty Šika. Mezi cíle patřilo zavedení některých tržních prvků (jako samofinancování investic podniky, větší samostatnost podniků, omezené zavedení tržních cen, zrušení regulace cen, mezd) do centrálně plánované ekonomiky a odstranění dlouhodobých problémů s produktivitou práce a efektivitou výroby. Hmotné cíle centrálního plánu měly být omezeny. Byla uskutečněna uvolnění cen ve velkoobchodě vyvolávající vyšší inflaci. Po vpádu vojsk zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968 bylo od reformy postupně ustupováno.

Třetí republika

– období v dějinách Československa mezi obnovením státní suverenity ztracené během nacistické okupace v roce 1945 a nástupem komunistického režimu v roce 1948. V této době docházelo k přechodu od demokratického státu, zaměřujícího se na západní státy, Francii a Velkou Británii, k lidově demokratické zemi orientované na Sovětský svaz a východní blok. Československá politika byla formována Košickým vládním programem a byla pod kontrolou vlády Národní fronty.

Tuzex

– síť obchodů s luxusním, západním zbožím fungující v Československu v době socialismu a dočasně i po Sametové revoluci. Za zahraniční měny (valuty) nebo speciální poukázky (bony) bylo možné koupit zahraniční zboží (spotřební elektroniku, potraviny, vozidla, oblečení, kosmetiku), které nebylo k dispozici v běžných prodejnách. Důvodem pro jejich zavedení bylo získání zahraničních měn od obyvatelstva. V dalších komunistických zemích existovaly podobné obchody jako Pewex v Polsku nebo Intershop ve východním Německu.

Únor 1948

– pojmenování komunistického převzetí moci v Československu v druhé polovině února 1948. Došlo k přechodu od demokracie k totalitnímu komunistickému režimu, připojení k východnímu bloku a mnohem větší orientaci na něj, přechodu na centrálně plánovanou ekonomiku. Komunistická strana v čele s Klementem Gottwaldem se na převzetí moci připravovala již během druhé světové války. Gottwald se stal prvním premiérem zcela komunistické vlády.

Znárodnění v Československu

– v roce 1945 byly vydány dekrety umožňující znárodnění (vyvlastnění ze soukromých rukou do státního vlastnictví) klíčových oborů průmyslu, potravinářského průmyslu, akciových bank a pojišťoven. Celkem bylo znárodněno cca 3000 podniků, dvě třetiny všech průmyslových podniků. Náhradu za znárodnění majetek měli bývalí vlastníci, kteří nekolaborovali nebo nezradili během protektorátu. Mnohé podniky ale byly zadlužené, takže je stát musel spíše oddlužovat. Podniky znárodněné v roce 1945 se sdružovaly v národní podniky. Do roku 1948 národní podniky fungovaly relativně samostatně na principu dosahování zisku s velkým vlivem vlastních zaměstnanců. Po roce 1948 byly plně podřízeny požadavkům státu a centrálního plánu.